

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЧУВПІЛО Олександр Олександрович

О. Чувпіло

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В ІНДІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
КОНГРЕСІ /20 - 30-ті рр. XX ст./

07.00.03 - загальна історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Харків - 1995

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському державному університеті.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор Урсу Дмитро Павлович;

доктор історичних наук, головний науковий співробітник

Інституту світової економіки та міжнародних відносин

НАН України Черніков Ігор Федорович;

доктор історичних наук, професор Чернявський Георгій Йосипович.

Провідна організація – Київський державний університет.

Захист відбудеться "19" квітня 1995 р.

о 14 год. в ауд. ІУ-65 на засіданні спеціалізованої вченої

ради Д.02.02.08 в Харківському державному університеті

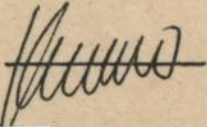
/ адреса: 310077, Харків, пл. Свободи, 4 /.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій

бібліотеці Харківського державного університету.

Автореферат розісланий "16" березня 1995 р.

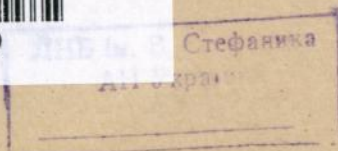
Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради Калініченко В.В.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00760317 (O)

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У 1947 році Індія звільнилася від гніту британських колонізаторів і стала на шлях самостійного розвитку. Завоювання національної незалежності передувала тривала і вперта боротьба народів Індостану проти іноземного гноблення. Особливого розмаху вона набула після першої світової війни, коли у зв'язку із ослабленням сил європейських країн, викликаного війною, опостеріглося піднесення визвольних рухів у всьому світі і почалася криза британської колоніальної імперії.

Антианглійські виступи очолювала найбільша загальноіндійська організація – Індійський національний конгрес /ІНК/, що явив собою скоріше не партію, а блок різних політичних сил, які об'єдналися навколо великої ідеї національного визволення. Ідейним керівником і найвпливовішим лідером ІНК з 1919 по 1947 рік був М.К.Ганді. Під його керівництвом Конгрес перетворився в масову партію, що нараховувала мільйони членів, користувався підтримкою широких верств народних мас.

У багаторічній історії ІНК, який виник ще в 1885 році, особливе місце займають 20-30-і роки ХХ ст. Саме в цей час Конгрес перетворився у масову організацію, виробив програму і тактику антиколоніальної боротьби, що передбачала досягнення політичної незалежності, зробив важливі кроки до встановлення співробітництва з антибританськими силами на міжнародній арені, взяв участь у створенні робітничих, селянських і молодіжних організацій, розробив ряд заходів щодо ліквідації міжовщинної і кастової ворожнечі, ліквідації інституту недоторканості, прийняв схему адміністративного поділу Індії, що передбачала знищення князівств і створення провінцій на лінгвістичній основі, розробив проект конституції незалежної Індії, отворив напередодні другої світової війни конг-

ресистські уряди у більшості провінцій країни, які розпочали перетворення, що в основному відповідали національним інтересам.

Цей складний і цікавий період діяльності Конгресу, що висунув багато винятково важливих проблем, які не втратили значення для національно-визвольного руху й нині, характеризувався гострою ідейно-політичною боротьбою між різними угрупованнями конгресистів, які відстоювали своє розуміння суті, цілей і завдань анти-колоніального руху.

Об'єктивне висвітлення з наукових позицій, цілком відмовившись від ідеологічних і політичних стереотипів минулого, важливих етапів історії Конгресу, внутрішньопартійної боротьби в ньому є актуальним з точки зору відтворення справжнього ходу визвольного руху, визначення в ньому позицій всіх угруповань конгресистів, аналізу їх програмних і тактичних вимог, форм і методів впливу на народні маси, еволюції поглядів лідерів нації, усунення "білих плям" історії, а також викриття різноманітних вигадок і фальсифікацій як апологетів колоніалізму, так і вчених, що мали на меті певні політичні цілі.

Хронологічні рамки дослідження – 1922 – 1939 рр., тобто від припинення кампанії неспівробітництва, що спричинило різке загострення ідейно-політичної боротьби в Конгресі та утворення угруповань, і до 1939 р., коли почалася друга світова війна, яка започаткувала новий етап конгресистської історії.

Територіальні рамки дослідження – Британська Індія в межах 1922 – 1939 рр.

Стан наукового дослідження теми. Радянська історіографія приділяла значну увагу висвітленню різних проблем історії індійського національно-визвольного руху, деяких сторін діяльності Конгресу і його політики. Можна назвати багато наукових і науково-по-

пулярних статей В.В.Балабушевича, Ф.М.Дьякова, І.М.Рейснера, Б.Сейгеля та ін., що були опубліковані у 20-30-і роки в центральних і місцевих журналах. В них з позицій партійності і панівної тоді ідеології давалася оцінка різним аспектам політичного життя Індії і діяльності Конгресу. Ідейно-політичну боротьбу в ІНК автори цих статей спеціально не аналізували.

Тоді ж з'явилися і перші монографічні праці, присвячені різним аспектам політичного і економічного розвитку Індії у 20-30-і роки. Заслужують на увагу роботи М.Павловича, О.Проніна, М.Рафайла, І.М.Рейснера, У.Рославлева, К.Штейнберг та ін.¹ При висвітленні економічного і політичного становища Індії, робітничого і селянського руху автори цих праць розглядали також найважливіші проблеми, що поставали перед визвольним рухом, тобто окремих сторін діяльності Конгресу та інших індійських політичних партій. Але питання внутрішньопартійної боротьби в ІНК у міжвоєнний період вони розглядали лише мимохідь, оглядово, у зв'язку з іншими питаннями.

У 50-80-і роки з'явилася багато досліджень найрізноманітнішого характеру, присвячених історії індійського національно-визвольного руху, участі різних партій, угруповань і промарків у визвольній боротьбі, суспільно-політичній діяльності видатних лідерів руху за незалежність, діяльності національних організацій. Це дослідження В.В.Балабушевича, Ф.М.Дьякова, І.М.Рейснера, М.М.Гольдберга, Р.О.Ульяновського, В.І.Павлова, Т.П.Девяткіної, О.В.Райкова, А.А.Куценкова, Л.Р.Гордон-Полонської, Г.Г.Котовського, П.В.Куцоби-

¹Павлович М., Турко-Кряжін В., Вельтман С. Индия в борьбе за независимость. — М., 1925; Пронин А. Классовая борьба и конституционные реформы британского империализма в Индии. — М., 1934; Рафайл М.А. Проблемы индийской революции. — Л., 1928; Рейснер И.М. Очерки классовой борьбы в Индии. Ч.І. — М., 1932; Рославлев У. Гандизм. — М. — Л., 1931; Штейнберг Е. Индия. — М., 1930.

на, Е.Н.Комарова, О.І.Регініна, М.М.Егорової, І.М.Хашимова.

ІІК у 20-30-і роки та ідейно-політична боротьба в ньому залишилися поза увагою дослідників. Хоч вони висунули і намагалися розв'язати основні проблеми історії індійського національно-визвольного руху, але робили це з позицій свого часу і пануючої ідеології.

Зокрема, радянські індологи піддавали не завжди виправданій різкій критиці представників немарксистської історіографії, перебільшували

¹Балабушевич В.В. Рабочий класс и национально-освободительное движение Индии в 1923 - 1927 гг. // Ученые записки Института востоковедения. - 1954. - Т.10. - С.3 - 56; Дьяков А.М., Рейснер И.М. Роль Ганди в национально-освободительной борьбе народов Индии // Советское востоковедение. - 1956. - №5. - С.21 - 34; Дьяков А.М. Национально-освободительная борьба народов Индии и рабочее движение на первом этапе общего кризиса капитализма. - М., 1957; Гольдберг Н.М. Очерки по истории Индии. Национально-освободительное движение в новое время. - М., 1965; Ульяновский Р.А. Джавахарлал Неру - эволюция политических взглядов: к 100-летию Индийского национального конгресса, 1885 - 1985 гг. // Вопросы истории. - 1986. - №1. - С.57 - 65; Ульяновский Р.А. Три лидера великого индийского народа. - М., 1986; Павлов В.И. Формирование индийской буржуазии. - М., 1958; Девяткина Т.Ф. Организационные принципы построения партии Индийский национальный конгресс // Экономика и история Индии и Пакистана. - М., 1966. - С.155 - 166; Девяткина Т.Ф. Индийский национальный конгресс /1947 - 1964/. - М., 1970; Девяткина Т.Ф., Егорова М.Н., Мельников А.М. Зарождение коммунистического движения в Индии. - М., 1978; Райков А.В. Пробуждение Индии. - М., 1968; Райков А.В. Национально-революционные организации Индии в борьбе за свободу, 1905 - 1930 гг. - М., 1979; Райков А.В. Амритсарская трагедия 1919 г. и освободительное движение в Индии. - М., 1985; Куценков А.А. Эволюция индийской касты. - М., 1983; Гордон-Полонская Р.Р. Деятельность мелкобуржуазных террористических организаций во время подъема антиимпериалистического движения народов Индии в 1928 - 1933 гг. // Краткие сообщения Института востоковедения. - 1957. - №23. - С.82 - 97; Гордон-Полонская Л.Р. Подготовка английским правительством нового акта об управлении Индией и позиция индийских политических партий /1928 - 1933/. // Ученые записки Института востоковедения. - 1957. - Т.18. - С.355 - 406; Котковский Г.Г. Аграрная программа Индийского национального конгресса в 1885 - 1917 гг. // Очерки по новой истории стран Среднего Востока. - М., 1951. - С.20 - 39; Куцобин П.В. Аджой Ихш и коммунистическое движение в Индии. - М., 1985; Комаров Е.Н. Воздействие Советского Союза на освободительное движение в Индии /первая половина XX в./ // Индия. Современность и история. - М., 1974. - С.162 - 173; Регініна А.І. Индийский национальный конгресс: очерки идеологии и политики /60-е и первая половина 70-х годов/. - М., 1978; Егорова М.Н. Рабочий класс Индии: Социально-экономические аспекты формирования и особенности массового сознания. - М., 1988; Хашимов И.М. Борьба Национального конгресса за самоуправление Индии /1914 - 1919/. - Ташкент, 1977; Хашимов И.М., Кутина М.М. Деятельность Индийского национального конгресса и региональных общественных организаций Индии /конец XIX - начало XX в./. - Ташкент, 1988.

ли роль компартії та її вплив на визвольну боротьбу, ідеалізували робітничий клас і в деякій мірі селянство, гіпертрофуючи ступінь їх організованості і політичної свідомості, ІНК називали буржуазною організацією або в крайньому разі виразником інтересів різних прошарків національної буржуазії, критикуючи при цьому її за поміркованість, стійке прагнення досягти компромісної угоди з британськими колонізаторами і намагання начебто повністю підкорити антиімперський рух своєму впливу, недооцінювали, а іноді ігнорували діяльність ряду партій і угруповань, негативно оцінювали ті із них, які протидіяли політиці Комінтерну і комуністів. Процес переосмислення сучасної історії Індії та її визвольного руху з позицій осягодення тільки починається. На жаль, орієнталісти країн СНД до цих пір обмежуються обговоренням актуальних проблем індології поки що на наукових конференціях. Праць, в яких вони б досліджувалися з якісно нових позицій, немає.

Із багатьох робіт радянських індологів, що вийшли в останні чотири десятиріччя, необхідно виділити дослідження, в яких описувалося життя, діяльність і аналізувався світогляд видатних діячів індійського визвольного руху Б.Г.Тілака, М.К.Ганді і Дж.Неру.¹ Розглядаючи суспільно-політичну діяльність і погляди цих відомих воєму світові індійців, які приюятили все своє життя боротьбі за свободу і незалежність батьківщини, автори торкнулися деяких важливих питань історії ІНК, у тому числі і питань про боротьбу між поміркованими і крайніми, противниками змін і овараджиятами, правим і лівим крилом, отисло висвітлили їх діяльність.

¹Национально-освободительное движение в Индии и деятельность Б.Г.Тилака. - М., 1959; Горев А.В. Махатма Ганди. - М., 1984; Горев А.В., Зиминин В.М. Неру. - М., 1988; Комаров Г.Н., Литман А.Д. Мировоззрение Мохандаса Карамчанда Ганди. - М., 1969; Мартышин О.В. Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди. - М., 1970; Мартышин О.В. Политические взгляды Джавахарлала Неру. - М., 1981; Мировоззрение Джавахарлала Неру. - М., 1973.

Слід також відзначити фундаментальні колективні праці "Новітня історія Індії"¹ та "Історія Індії"², написані відомими радянськими орієнталістами. Вони узагальнили накопичений вітчизняною історіографією величезний фактичний матеріал і підвели підсумки розвитку індології на певних її етапах. Тут поставлені і розглянуті ключові проблеми сучасної індійської історії. Становили в Конгресі і його особливий ролі в національно-визвольному русі автори відвели невеличкі розділи. В них коротко викладені найважливіші моменти історії ІНК і в загальній формі, досить стисло, описується внутрішньопартійна боротьба в ньому в 20-30-і роки. Але підібрані джерела, в значній мірі фактичний матеріал, висновки і узагальнення несуть на собі відбиток епохи. Тому переважна більшість положень і висновків цих робіт потребують перегляду і подальшого розвитку з точки зору сьогодишнього стану світової орієнталістики та індології, повної відмови від застарілих поглядів та концепцій, партійності та заідеологізованості сходинкової науки.

Підбиваючи підсумки огляду індологічної літератури, яка вийшла в світ за радянських часів, можна констатувати, що в працях згаданих авторів не ставилося завдання детально висвітлити діяльність Конгресу у міжвоєнні роки і показати ту боротьбу, яка розгорнулася серед його членів стосовно необхідності вирішення кардинальних проблем національно-визвольного руху. У наявних дослідженнях є лише окремі положення, що торкаються тих чи інших сторін політики і програми ІНК 20-30-х років, діяльності його лідерів, ідейно-політичної боротьби. Але ці питання ще не стали предметом спеціального дослідження в узагальнюючій праці, а розглядалися стисло і поверхово при висвітленні інших проблем.

¹Прованная история Индии. - М., 1959.

²Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. - М., 1979.

Великої уваги вивченню історії Конгресу і визвольного руху приділила національна історіографія Індії, яка в радянській науці отримала назву буржуазної. У численних працях індійських авторів різних напрямків детально висвітлюється хід визвольної боротьби народів Індостану проти іноземних пригноблявачів, повідомляються цікаві дані про становище в Конгресі та інших політичних партіях і організаціях, про діяльність окремих національних лідерів і очолюваних ними угруповань, аналізується політика британських колонізаторів у найбільшій колонії світу, їх відношення до сил національного визволення тощо. Проте досліджень, в котрих спеціально розглядалася б ідейно-політична боротьба серед конгресистів у міжвоєнний період, немає. Всі автори обмежуються тільки її констатацією, але докладно не розкривають, тому що майже повністю зосереджуються на керівництві ІНК масовими антианглійськими кампаніями.

Найбільший фактичний матеріал містять дослідження, присвячені історії ІНК і різним аспектам його багатогранної діяльності. В основному це англійська література. Мовою хінді видана тільки робота Т.Р.Сінха, але в ній історію Конгресу викладено в популярному вигляді.¹ Найзначнішою ж є фундаментальна монографія Б.П.Сітарамая, в якій розглядається діяльність конгресистської організації від її заснування і до 1947 р., коли Індія отримала довгождану свободу.² Перший том видання охоплює період 1885 – 1935 рр., а другий – наступні досить насичені 12 років боротьби за незалежність. Автор – учасник і свідок більшості описуваних подій: у 20-і роки він був одним із керівників угруповання противників змін, а в 30-і претендував на вищі керівні посади в ІНК. В 1939 р.

¹Сінх Т.Р. Конгрес ка сара ітіхас. – Делі, 1949.

²Sitaramaya B.P. The history of the Indian National Congress. – In 2 Vols. – Bombay, 1946 – 1947.

кандидатура Б.П.Сітарамаяя висувалася навіть на пост президента партії, але в боротьбі з С.Ч.Босом він потерпів поразку.

Автор детально, залучивши численні документальні матеріали, описав найважливіші події конгресистської історії і зобразив розгорнуту картину визвольного руху на протязі шести десятиліть. Щодо цього твір Б.П.Сітарамаяя, надрукований ще в 1946-1947 рр. англійською мовою, а в 1948 р. перекладений на хінді, був своєрідним посібником для всіх тих, хто вивчав минуле найстарішої політичної партії Індії, і навіть в наш час фактично є основою всіх наукових і популярних публікацій про неї. Однак, незважаючи на насиченість його величезною кількістю різноманітних даних, автор дуже мало уваги приділив висвітленню і аналізу протиріч серед конгресистів у 20-30-і роки, обмежившись їх переліком і стислим висладом, хоча як учасник і очевидець всіх тодішніх подій, володів унікальними джерелами і свідченнями. Пояснюється це головним чином його побоюваннями бути звинуваченим сучасниками і особливо нащадками в суб'єктивності і тенденційності щодо окремих угруповань і діячів.

Значно меншими за обсягом і наявністю фактичного матеріалу є інші публікації індійських вчених та політичних діячів, в котрих висвітлюється історія ІНК, різні аспекти його діяльності, політики і програми. Переважна більшість їх авторів не повідомляють майже нічого нового, обмежившись повторенням того, що в свій час написав Б.П.Сітарамаяя. Серед оригінальних можна назвати дослідження Х.Дас Гупти, С.Мехротри, Б.Прасада, Н.Раджумара, М.В.Рамани Рао. I

¹Das Gupta H. The Indian National Congress. - Vol.1. - Calcutta, 1947; Mehrotra S. The emergence of the Indian National Congress. - Delhi, 1971; Prasad B. The origins of Indian foreign policy. The Indian National Congress and world affairs 1885 - 1947. - Calcutta, 1960; Rajkumar N. Development of the Congress Constitution. - New Delhi, 1949; Ramana Rao M.V. A short history of the Indian National Congress. - Delhi, 1959.

Для них притаманний більш аналітичний характер, критичне ставлення до праць і поглядів попередників, намагання не повторювати відоме, а залучати нові джерела і під новим кутом зору розглядати події минулого. Проте, слід підкреслити, що автори всіх цих праць визнають наявність глибоких протиріч серед конгресистів у міжвоєнні роки, вказують на наявність гострої ідейно-політичної боротьби в лавах ІНК, але ніхто спеціально не займався її аналізом.

Те ж саме можна сказати і про дослідження, присвячені загальній історії індійського національно-визвольного руху, що з'явилися в великій кількості після здобуття Індією незалежності.¹ Винятком в цьому відношенні є тритомна монографія відомого індійського історика Р.Ч.Маджумдара.² Третій том її охоплює період 1919 – 1947 рр. Висвітлюючи визвольну боротьбу індійців під керівництвом ІНК, автор вказав на розбіжності серед конгресистів щодо її тактики і програми, які стали причиною утворення угруповань, подав короткі відомості про них, виділивши при цьому противників змін, овараджистів, респонсивістів та конгресо-соціалістів. Він також охарактеризував діяльність і погляди визначних конгресистських лідерів Б.Г.Тілака, М.К.Ганді, Ч.Р.Даса, М.Неру, Дж.Неру, С.Ч.Боса, Ч.Раджагопалачарії, М.Р.Джаякара, Н.Ч.Келкара та деяких інших. Однак, як і інші індійські дослідники, Р.Ч.Маджумдар детально не проаналізував ідейно-політичну боротьбу в ІНК, а торкнувся тільки окремих її фрагментів, приділивши значно більше уваги протиріччям у 20-і роки, коли поларизація в партії була найбільш вираженою.

¹Aggarwala R.C. National movement and constitutional development of India. – Delhi, 1956; Dwarkadas K. India's fight for freedom. – Bombay, 1966; Gopal R. How India struggled for freedom. – Bombay, 1967; Gupta D. Indian National movement. – Delhi, 1970; Raghuvanshi V.P.S. Indian nationalist movement and thought. – Agra, 1959; Sinha S. Indian independence in perspective. – London, 1964.

²Majumdar R.C. History of the freedom movement in India. – In 3 Vols. – Calcutta, 1963.

Значний фактичний матеріал містить література, в якій описується життєвий шлях, діяльність та світогляд визначних лідерів ІНК і визвольного руху. В незалежній Індії побачила світ величезна кількість подібних публікацій. Не забули нікого з більш-менш відомих керівників антиколоніальних виступів, хоча перевага віддавалася Б.Г.Тілаку, А.Безант, М.К.Ганді, Ч.Р.Дасу, М.Неру, Дж.Неру, С.Ч.Босу, М.Р.Джаякару, Р.Прасаду, В.Пателю, Б.Сінгху, біографічні твори про яких видавалися неодноразово. Але найбільше, звичайно, написано про М.К.Ганді, що дало змогу індійському історичу Дж.С.Шармі створити "Гандіану" — бібліографію видань про найвидатнішого сина Індії в ХХ ст., яка нараховує тисячі назв.¹

Найзначнішою є восьми томна, детальна, добре ілюстрована біографія М.К.Ганді, написана другим і дослідником його діяльності Д.Г.Тендулкар, що вийшла в світ ще на початку 50-х років.² Праця насичена уривками із промов, статей, листування М.К.Ганді. Автор привів чимало цікавих деталей стосовно некоронованого короля Конгресу та інших його керівників. У другому томі подаються важливі відомості про внутрішньопартійну боротьбу в ІНК. При цьому головна увага звертається на протиріччя між противниками змін і свараджистами у першій половині 20-х років і ставлення М.К.Ганді до політичного курсу і програми цих угруповань.

Великий інтерес викликає також двотомна біографія М.К.Ганді, написана відомим індійським дослідником Н.П'ярелалом.³ В свій час вона цілком справедливо користувалася світовою популярністю і вва-

¹ Sharma J.S. Mahatma Gandhi. A descriptive bibliography. - Delhi, 1955.

² Tendulkar D.C. Mahatma. The life of Mohandas Karamchand Gandhi. - In 8 Vols. - Bombay, 1951 - 1954.

³ Pyarelal N. Mahatma Gandhi. The last phase. - In 2 Vols. - Ahmedabad, 1956 - 1958.

жалася однією з кращих у своєму жанрі. У праці, багатій фактичним матеріалом, дається не тільки детальний опис життя, діяльності і поглядів М.К.Ганді, а й робиться спроба проаналізувати різні аспекти гандістської ідеології і показати її вплив на Конгрес і визвольний рух. Значна увага приділена висвітленню становища в ІНК і інших політичних партіях. У ряді місць автор показує протиріччя серед конгресистів і в національно-визвольному русі, аналізує ставлення М.К.Ганді до різних течій індійського націоналізму.

Серед численних праць, у котрих розглядається діяльність і погляди керівників руху за незалежність, помітне місце посідають біографії діячів лівого крила ІНК Ч.Р.Даса, Дж.Неру, С.Ч.Боса і С.Азгара.¹ Вони містять різноманітні цінні відомості про боротьбу між представниками поміркованого і радикального крила Конгресу, про діяльність інших антибританських партій і організацій, наводять різні важливі деталі з життя і політичної діяльності їх керівників, цитують матеріали ІНК та організацій, що знаходилися під його впливом, свідчення індійської та іноземної преси, висловлювання представників англійської колоніальної адміністрації.

Безліч цікавих даних щодо суспільно-політичної діяльності видатних представників сім'ї Неру наводить Б.Р.Нанда в опису життєвого шляху Мотілала і Джавахарлала Неру.² Автор цитує уривки із їхніх публічних виступів, листування, газетних статей. Він також намагався показати позиції, які займали ці відомі всьому сві-

¹ Das Gupta H. Deshbandhu Chittaranjan Das. - Delhi, 1960; Gopal S. Jawaharlal Nehru: a biography. - In 3 Vs. - Cambridge, 1976 - 1984; Jog N.G. In freedom quest. - Bombay, 1969; Sastri K.R.R. S.Srinivasa Iyengar. - New Delhi, 1972.

² Nanda B.R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal. - London, 1962; Nanda B.R. Motilal Nehru. - Delhi, 1964.

тові керівники конгресистської організації, під час обговорення нагальних питань визвольного руху, яскраво змалював розбіжності в патріотичному таборі під час розробки конституції М.Неру, розкрив світогляд не тільки членів сім'ї Неру, а й багатьох тих, з ким вони спілкувалися, навів багато епізодів з життя та діяльності М.К.Ганді, Ч.Р.Даса, Р.Прасада, Ч.Раджагопалачарії тощо.

Отже, індійська національна історіографія, присвячена історії ІНК і визвольного руху, як і радянська, не створила спеціального комплексного дослідження, в якому б аналізувалася ідейно-політична боротьба серед конгресистів у 20-30-і роки ХХ ст., хоча окремі її аспекти знайшли певне висвітлення в роботах Б.П.Сітарамая, Р.Ч.Манджумдара та в літературі біографічного жанру. Увага індійських вчених в основному зосередилася на вивченні діяльності ІНК по керівництву масовими кампаніями для досягнення незалежності, різних питань антиколоніальної боротьби та написанні робіт про життя і діяльність видатних національних лідерів.

В західній індологічній літературі досліджувалися головним чи-

Alphonso-Karkala J.B. Jawaharlal Nehru. - Boston, 1975; Brecher M. Nehru. A Political Biography. - London, 1959; Druhe D.N. Soviet Russia and Indian Communism 1917 - 1947. - New York, 1959; Edwardes M. Nehru. A Political Biography. - London, 1971; Ericson E. Gandhi's Truth. New York, 1969; Fisher L. The Life of Mahatma Gandhi. - London, 1951; Haithcox J.P. Communism and nationalism in India. - Princeton, 1971; Hutchinson L. Conspiracy at Mirat. - London, 1935; Kautsky J.H. Moscow and the Communist party of India. - New York, 1956; Kochanek S.A. The Congress Party of India. - Princeton, 1968; Landau H. The Enemy Within. - New York, 1937; Lovett V. The History of the Indian Nationalist movement. - London, 1921; Moraes P. Jawaharlal Nehru: a biography. - New York, 1958; Moraes P. India To-day. - New York, 1960; Morris Jones W.H. The Government and Politics of India. - London, 1967; Overstreet G.D., Windmiller M. Communism in India. - Berkeley - Los Angeles, 1959; Park R. India's Political System. - Berkeley, 1967; Rudolph L.S., Rudolph S.H. The Modernity of Traditions: Political Development in India. - Chicago, 1967; Stern R.W. The Process of Opposition in India. - Chicago, 1970; Strachey J. The End of the Empire. - London, 1959; Weiner M. Party Politics in India. The Development of a Multi-party System. - Princeton, 1957; Weiner M. Party Building in a New Nation. The Indian National Congress. - Chicago, 1967; Wolpert S.A. Tilak and Gokhale. Revolution and Reform in making of modern India. - Berkeley and Los Angeles, 1962.

ном загальні проблеми теорії і практики індійського визвольного руху та роль в ньому ІНК, стратегія і тактика Комінтерну в Індії, політика СРСР щодо найбільшої англійської колонії, комуністичний рух і його стосунки з оліїями індійського націоналізму, політична діяльність і погляди Б.Р.Тілака, М.К.Ганді, Г.К.Гокхале та Дж.Не-ру, розпад Британської імперії, політична боротьба в сучасній Індії, внутрішня і зовнішня політика конгресистських урядів після досягнення незалежності. Торкаючись питань визвольної боротьби індійців у міжвоєнний період, представники західної історіографії указують на гострі суперечності в лавах конгресистів, але спеціально їх ніхто не розглядає.

Таким чином, аналіз радянської, індійської та західної індологічної літератури показує, що в ній досить поверхово висвітлювалися тільки деякі аспекти ідейно-політичної боротьби в ІНК у 20-30-і роки, але спеціального комплексного дослідження, присвяченого їй цілісному і всебічному відображенню, поки що немає. В зв'язку з цим виникла нагальна потреба узагальнення і аналізу наявних публікацій та джерел для написання дисертаційної роботи, яка б заповнила цю прогалину.

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є комплексний аналіз ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі в 20-30-і роки ХХ ст., висвітлення питань утворення і діяльності найважливіших угруповань всередині ІНК, з'ясування мети і завдань, які вони ставили в національно-визвольному русі. При цьому автор ставить перед собою такі завдання:

— показати основні причини піднесення індійського національно-визвольного руху в міжвоєнний період, звернувши увагу в першу чергу на соціально-економічне і політичне становище Британської Індії та характерні особливості англійської колоніальної політики, форми і методи її здійснення;

— визначити роль і місце Конгресу в визвольній боротьбі, показавши еволюцію цієї партії від елітарної організації майнових верств індійського суспільства до широкого масового руху за ліквідацію англійського панування в Індії і утворення незалежної держави;

— розглянути організаційну структуру, ідейні засади, програмні настанови, політичний курс, форми і методи діяльності ІНК;

— розкрити причини гострої ідейно-політичної боротьби та виникнення угруповань в Конгресі;

— простежити процес формування найважливіших угруповань конгресистів, проаналізувати їх ідейні засади, програмні настанови, форми, методи і основні напрямки діяльності, еволюцію поглядів лідерів, показати силу і слабкість, взамовідносини між собою і з конгресистським керівництвом;

— всебічно дослідити ідейно-політичну боротьбу в лавах ІНК і всередині кожного угруповання, показати її хід, спрямованість і головні наслідки для національно-визвольного руху;

— висвітлити роботу щорічних сесій Конгресу, діяльність його Робочого комітету, Всеіндійського комітету Конгресу та організацій, що знаходилися під егідою ІНК;

— проаналізувати ідейно-політичну боротьбу серед конгресистів головних провінцій та висвітлити діяльність їх партійних організацій, приділивши увагу місцевим угрупованням;

— виявити форми, методи і головні напрямки діяльності ІНК і його численних організацій по мобілізації народних мас на боротьбу за незалежність і при проведенні кампаній громадянської непокоря, відрізняючи при цьому місто і село;

— охарактеризувати погляди та політичну діяльність визначних керівників ІНК і лідерів угруповань М.К.Ганді, Ч.Р.Даса, М.Неру, Дж.Неру, С.Ч.Боса, М.Н.Роя, Ч.Раджагопалачарії, Р.Прасада;

— підвести підсумки наукового дослідження проблеми, визначи-

ти актуальні питання, які потребують подальшої розробки.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше в індологічній літературі комплексно досліджується ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі в 20-30-і роки ХХ ст., її перебіг та наслідки. Зокрема:

- дисертація в значній мірі написана на основі раніше не використуваних ученими оригінальних джерел та літератури мовами хінді та англійською;

- керуючись принципами об'єктивності та історизму, автор повністю відмовився від ідеологічних і політичних стереотипів, які ще недавно домінували в радянській індології;

- зроблена спроба по-новому осмислити весь комплекс питань, що стосуються ІНК і визвольного руху в міжвоєнний період;

- уточнюється зміст деяких важливих понять, які часто використовуються в індологічній термінології;

- всебічно аналізується політичний курс, програма, форми і методи діяльності Конгресу в 20-30-і роки;

- досліджується процес формування, ідей і засади і політика протистояння змін, оварджистів, респонсивістів, конгресо-соціалістів, Воеіндійської ліги незалежності, Націоналістичної партії, "Форвард блоку", Радикальної ліги конгресистів, Лівого консолідаційного комітету;

- розглядається ідейно-політична боротьба серед конгресистів головних провінцій Британської Індії та частково в князівствах;

- висвітлюються деякі невідомі аспекти політичної та громадської діяльності М.К.Ганді, Ч.Р.Даса, батька й сина Неру, С.Ч.Боса, М.Н.Роя, Дж.П.Нарайяна, М.Р.Масані, В.Пателя, А.Н.Дева;

- детально описується робота всіх сесій ІНК і діяльність його керівних органів;

- повніше і глибше, ніж то висвітлено в індологічній літературі, досліджуються окремі аспекти визвольного руху 20-30-х рр., кампанії громадянської непокори, політика британських колонізаторів в Індії, конференції Круглого столу, виборчі кампанії в центральну та місцеві легіслатури, діяльність легіслатур і конгресистських урядів, утворених у 1937 р. в більшості провінцій Британської Індії, закон про управління Індією 1935 р. та деякі інші законодавчі і конституційні документи.

Методологічною основою дисертації є головні методологічні принципи історичного пізнання - об'єктивність та історизм.

Джерельну базу дисертації складають:

- матеріали Індійського національного конгресу;
- документи й матеріали інших індійських партій і організацій;
- збірники документів із історії індійського національно-визвольного руху;
- щорічні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту і уряду;
- матеріали преси;
- виступи, праці та листи визначних діячів Конгресу і визвольного руху;
- мемуари учасників визвольного руху та англійських колоніальних чиновників.

Серед джерел, використаних автором під час роботи над темою дисертації, особливе місце посідають різноманітні матеріали Конгресу, опубліковані в Індії в колоніальний період і після здобуття незалежності.¹ Це матеріали сесій ІНК, засідань Робочого комітету та

¹ Див., наприклад: Congress presidential addresses from the silver to the golden jubilee. - Madras, 1934; Indian National Congress. Resolutions on economic policy and programme 1924 - 1954. - New Delhi, 1954; Indian National Congress. Resolutions passed at the 49-th Congress held at Lucknow on April 12 - 14, 1936. - Allahabad, 1936.

Всеіндійського комітету Конгресу /ВІККУ/, звернення конгресистських президентів до щорічних сесій, доповіді генеральних секретарів ІНК, з якими вони виступали на сесіях, програми партій, матеріали, що утворилися в процесі діяльності керівних органів Конгресу, документи і матеріали партійних організацій провінцій, агітаційно-пропагандистські і роз'яснювальні документи тощо. В них знайшли своє конкретне відображення багатогранна діяльність ІНК на всіх етапах розвитку, зокрема, керівництво національно-визвольним рухом, процес вироблення його програми і політики, розвиток організаційних форм і принципів роботи партій, процес розроблення, обговорення і прийняття рішень і постанов, деякі інші важливі аспекти внутрішньопартійного життя. Аналіз матеріалів ІНК дає можливість всебічно охарактеризувати не тільки політичний курс партії на будь-якому відрізку часу, а й становище в ній, основні напрями внутрішньопартійної боротьби, ідейні засади, програму, тактику і діяльність всіх угруповань конгресистів.

Велику цінність становлять документи і матеріали інших індійських партій і організацій.¹ В них містяться важливі дані про діяльність Федерації лібералів, Мусульманської ліги, Хінду Махасабхи, Комуністичної партії та інших партій і організацій, є відомості про становище в Індії, політику британських колонізаторів, визвольний рух, діяльність Конгресу та його лідерів, особливо М.К.Ганді, деякі події міжнародного життя того часу. На їхній основі можна дослідити такі питання, як розвиток індійського національно-визволь-

¹Див., наприклад: All-India kisan sabha. Constitution of the All-India kisan sabha. - Delhi, 1936; All-India trade union congress: Documents. - New Delhi, 1973; Documents of the history of the Communist party of India. - In 3 Vs. - New Delhi, 1971, 1974, 1979; Foundation of Pakistan: All-India Muslim league documents: 1906 - 1947. - In 2 Vs. - New Delhi, 1982; The Constitution and Rules of the All Indian Muslim League. - Lahore, 1944; Workers and Peasants Party. Manifesto to the Indian National Congress. - Calcutta, 1927; Workers and Peasants Party of Bengal. Report of the Executive committee 1927 - 1928. - Calcutta, 1928.

ного руху, боротьба течій в ньому, стратегія, тактика і основні напрями діяльності окремих партій, їхнє ставлення до форм і методів боротьби за незалежність, висунутих Конгресом. Щодо цього значний інтерес викликають вміщені в збірниках документів з історії окремих партій звернення їх лідерів до ІНК і його керівників, програмні документи партій і угруповань, які в тій чи іншій формі брали участь у визвольній боротьбі, промови і уривки з праць визначних діячів неконгресистського руху із питань теорії та практики антиколоніальної боротьби, різноманітні матеріали про участь представників Індії у роботі різних міжнародних організацій, конференцій тощо, їх звернення на адресу індійських політичних партій чи до їхніх лідерів.

Особливу цінність становлять збірники документів із історії індійського національно-визвольного руху, видані в Індії після здобуття незалежності.¹ Вони містять найрізноманітніші документи стосовно боротьби індійського народу проти британських колонізаторів, починаючи ще з другої половини XVIII ст.: законодавчі акти англійського парламенту щодо Індії, матеріали діяльності колоніального уряду і різних його служб, промови віце-королів, генерал-губернаторів провінцій та інших високопоставлених чиновників, документи різних організацій, політичних партій, конференцій, промови лідерів Конгресу та інших політичних партій, уривки з преси. Першорядне значення мають вміщені в збірниках численні матеріали

¹Див., наприклад: Indian constitutional documents 1757 - 1939. - In 3 Vs. - Calcutta, 1948; India's struggle for freedom. Selected documents and sources. - In 3 Vs. - Delhi, 1962 - 1965; Select documents on Indian National Army. - Delhi, 1988; Selected documents of the British period of Indian history. - Calcutta, 1958; Source material for a history of the freedom movement in India (collected from the Bombay Government record). - In 2 Vs. - Bombay, 1957 - 1958; Speeches and documents on the Indian Constitution 1921 - 1947. - In 2 Vs. - Bombay, 1957.

Конгресу. Вони включають документи і матеріали сесій, конференцій, Робочого комітету і ВІККУ /доповіді, звіти, промови, виступи, програмні документи, резолюції, постанови, звернення, заклики, привітання та ін./, матеріали діяльності конгресистських організацій окремих провінцій і районів, програмні документи ІНК і угруповань, що діяли всередині нього /противників змін, сварджистів, респонсивістів, конгресо-соціалістів/, виступи керівників партії і угруповань перед народом, їх заяви, інтерв'ю, заклики, звіти про участь конгресистських представників в роботі легіслатур, матеріали організацій, які були складовою частиною ІНК або знаходилися під його впливом /Всєіндійської асоціації ручних ткачів, Ліги боротьби з недоторканістю, Товариства індійських слуг — недоторканих/.

Значний фактичний матеріал містять щорічні фундаментальні звіти колоніальної адміністрації британському парламенту.¹ В них детально висвітлювалося економічне й політичне життя Індії за рік, що минув, подавалися відомості про визвольну боротьбу її народу і його настрої, про діяльність ІНК і інших партій, характеризувалися визначні національні лідери, перш за все М.К.Ганді, описувалися діяльність Центральних законодавчих зборів і місцевих легіслатур, провінційних урядів, різних установ, служб тощо. До звітів у більшості випадків додавалися досить важливі офіційні документи: матеріали діяльності Центральних законодавчих зборів, документи Конгресу, Мусульманської ліги, Хінду Махасабхи та інших провідних партій країни, зокрема, резолюції їхніх щорічних сесій, матеріали уряду і державних установ, промови віце-королів, генерал-губернаторів провінцій, деяких інших офіційних осіб.

¹ Див., наприклад: India in 1927 - 1928. A Statement prepared for presentation to parliament in accordance with the requirements of the 26-th section of the Government of India Act. - Calcutta, 1928.

Проте слід зазначити, що колоніальна адміністрація не могла активно висвітлювати становище в Індії. Укладачі звітів, як правило, заперечували право її народів на самостійне існування і вільний розвиток, вбачаючи його тільки в складі Британської імперії. Панування англійців обґрунтовувалося різними посиланнями на загальну відсталість країни, гострі міжобщинні пристрасті, кастовий склад індусів та політичну незрілість населення, яке нібито ще треба довго готувати для надання самоуправління. Внаслідок цього матеріали звітів здебільшого підбиралися тенденційно, маючи на меті прикрасити існуючий режим, і в якомуга більше непривабливому вигляді показати визвольний рух, Конгрес та його керівників. Тому вони вимагають до себе особливо критичного підходу.

Важливим джерелом для дослідження внутрішньопартійної боротьби в ІНК була періодична преса 20-30-х років. Численні статті, в яких аналізувалося становище в Індії, Конгресі і визвольному русі, публікували радянські газети й журнали "Правда", "Известия", "Комсомольская правда", "Зоря Востока", "Большевик", "Коммунистический Интернационал", "Революционный Восток", "Новый Восток", "Східний світ" та ін. Торкалися вони й ідейно-політичної боротьби серед конгресистів. Однак висвітлювали її в дусі свого часу виключно з партійно-класових позицій. Називаючи ІНК буржуазною організацією, яка проводила угодовську політику щодо колонізаторів, повністю відмовлялись боротися за незалежність, автори статей піддавали різкій критиці його керівництво за поміркованість, небажання вдаватися до насильницьких методів боротьби, намагання отримати поступки у метрополії тільки на користь експлуататорських класів Індії. М.К.Ганді вони вважали "пророком індійської буржуазії", який відвертав народні маси від революційних методів боротьби, пропонованих Комінтерном і індіанськими комуністами, Ч.Р.Даса і М.Неру — ви-

разниками інтересів індійських кооператорів. Суперечності в лавах конгресистів розцінювалися як боротьба між різними проварками національної буржуазії за владу в партії і визвольному русі. Діяльність лівих конгресистів на чолі з Дж.Неру і С.Ч.Босом, які висунули гасло боротьби за повну незалежність, характеризувалася як лівий маневр з боку буржуазії, спрямований на підрив впливу комуністів і членів робітничо-селянських партій в народі.

Багата інформація про найрізноманітніші події індійського політичного життя 20-30-х років міститься на сторінках численних британських періодичних видань. "Таймс", "Манчестер Гарціан", "Манчестер Пост", "Дейлі Геральд", "Дейлі мейл", "Дейлі Телеграф" та ін. описували їх щоденно і здебільшого з усіма подробицями. Вони повідомляли про становище Індії взагалі, про визвольний рух, про діяльність всіх політичних партій, організацій і товариств як загальноіндійських, так і провінційних. Особливо широко висвітлювалася діяльність Конгресу та його лідерів. Майже в кожному номері газет можна знайти детальний опис засідання Робочого комітету ІНК з повним текстом усіх прийнятих резолюцій і аналізом суперечностей, що виникли під час їх обговорення, або відомості про діяльність, життєвий шлях чи світогляд М.К.Ганді, Ч.Р.Даса, М.Неру, Дж.Неру, С.Ч.Боса. Слід зазначити, що більшість повідомлень і оглядів мають суто інформаційний характер, коли симпатії і антипатії їх авторів дуже важко визначити. Деякі оглядачі, як наприклад, кореспондент "Дейлі Геральд" Дж.Слокомб, засуджували колоніальні порядки і співчували справі індійської незалежності. Але було чимало й таких журналістів, особливо в періоди піднесення визвольного руху, які висвітлювали його тенденційно, з проімперських позицій, відкрито і прямо відстоювали англійське панування в Індії, виступали проти будь-яких поступок індійцям, таврува-

ли борців за національне визволення. Подібні статті час від часу з'являлися майже в усіх британських газетах і журналах. Вони потребують особливо ретельного критичного розгляду.

Великий фактичний матеріал містить індійська преса. На жаль, у бібліотеках країн СНД наявні далеко не всі індійські газети та журнали 20-30-х років. Значна частина їх представлена лише окремими примірниками чи вирізками. Все ж навіть ці нечисленні видання можна поцілити на дві частини: англо-індійська та національна преса. Англо-індійська періодика, висвітлюючи події в Британській Індії, як правило, з точки зору колоніального уряду, дуже мало уваги приділяла визвольній боротьбі та діяльності ІНК. На сторінках таких газет, як "Таймс оф Індія" чи "Хіндустан Таймс" друкувалися тільки коротенькі повідомлення про найважливіші події визвольного руху, та й то часто в перекошеному вигляді. В цьому відношенні вигідно відрізняються національні видання, особливо ті з них, які були в свій час органами ІНК. Такими є газети "Бенгалі", "Бомбей кронікл", "Джг Індія". Головну увагу вони приділяли боротьбі за незалежність і діяльності конгресистської організації. На їх сторінках із номера в номер детально висвітлювалися антибританські виступи народних мас, всі аспекти діяльності Конгресу та його керівників, друкувалися програмні документи партії, матеріали її сесій, засідань Робочого комітету і ВККУ, промови і полемічні статті національних лідерів. Надзвичайно важливим джерелом для вивчення ідейних засад, політичного курсу та діяльності свараджистів, одного з найбільших угруповань в ІНК за всю його історію, був офіційний орган свараджистської партії газета "Форвард". Тривалий час її редагував один із визначних лідерів лівого крила визвольного руху С.Ч.Бос. "Форвард" всебічно висвітлював діяльність сварад-

жистької партії, друкував документи і матеріали її керівних органів, виступи і твори лідерів.

Автор залучив також матеріали деяких індійських журналів, в яких друкувалися документи і матеріали визвольного руху, праці його керівників, зокрема М.К.Ганді та Дж.Нехру, висвітлювалася різноманітна діяльність конгресистів та членів інших патріотичних організацій. Чимало цікавих відомостей наводив журнал "Індіан Рев'ю", що виходив у Мадрасі англійською мовою. Він користувався великою популярністю серед англомовних прошарків індійського суспільства. Різні аспекти економічного розвитку та політичної боротьби в індійському суспільстві знайшли своє відображення на сторінках бомбейських журналів "Лейбор газетт", "Індіан соціал реформер", "Модерн Рев'ю". Точку зору лівої частини індійської революційної еміграції на найважливіші події політичного життя Індії 20-х років відображав журнал "Мессіж оф Індія", який видавався в Парижі.

Важливе значення для теми дослідження мають виступи, праці та листи визначних діячів ІНК і визвольного руху. В Індії в колоніальний період і особливо після завоювання незалежності видано надзвичайно багато подібної літератури. Найбільший інтерес викликає написане та висловлене М.К.Ганді, Ч.Р.Дасом, М.Нехру, Дж.Нехру і С.Ч.Босом. ¹ Уважне вивчення цієї групи джерел дає змогу виразніше зрозуміти ряд аспектів ідейно-політичної боротьби в Конгресі, уточнити окремі важливі деталі виникнення й діяльності всіх угруповань у ньому, визначити роль деяких лідерів партії в появі і діяльності

¹ Див., наприклад: Gandhi M.K. Letters to Manibahen Patel. - Ahmedabad, 1963; Gandhi M.K. The collected works of Mahatma Gandhi. In 77 Vs. - New Delhi, 1958 - 1978; Das C.R. India for Indians. - Madras, 1921; Nehru M. Selected Works. - In 4 Vs. - New Delhi, 1982 - 1986; Nehru J. Before and after independence. - In 2 Vs. - New Delhi, 1964; Nehru J. Selected works. - In 3 Vs. - New Delhi, 1972; Bose S.C. Presidential Address, Haripura, 19-th February, 1938. - Calcutta, 1938; Bose S.C. Selected speeches. - Delhi, 1962.

противників змін, сварджистів, респонсивістів, конгрес-соціалістів та ін., з'ясувати характер протиріч між ними, мотиви, що визначали поведінку тих чи інших політичних діячів, узнати їхню оцінку подій, що відбувалися, настрої ширших верств народних мас.

Одним із найважливіших джерел, використаних автором, були мемуари учасників визвольного руху та англійських колоніальних чиновників. Це їх щоденники, спогади про події чи окремих діячів, записки, автобіографії. Спогади М.К.Ганді, Дж.Неру, Р.Прасада, А.К.Азада, М.Десаї та інших конгресистів містять широкую інформацію про боротьбу за незалежність під керівництвом ІНК, про виникнення в ньому угруповань і найважливіші напрямки їх діяльності; висвітлюють настрої, розкривають психологічні мотиви вчинків тих чи інших діячів. Е.Монтегю, Дж.Морлі, В.Чірол та інші представники верхівки британської колоніальної адміністрації в Індії в своїх мемуарах повідомляють різноманітні дані про політичне та економічне становище країни, про політику іноземної влади та її ставлення до Конгресу і очолюваного ним руху за незалежність, про настрої у таборі колонізаторів. Автори залучили безліч цінних матеріалів про діяльність ІНК та інших індійських партій, наводять цитати з про-

¹Див., наприклад: Азад А.К. Индия добивается свободы. - М., 1961; Ганди М.К. Моя жизнь. - М., 1969; Неру Дж. Автобиография. - М., 1955; Прасад Р. Автобиография. - М., 1961; Ali M. My life. - Lahore, 1946; Birla G.D. In the Shadow of the Mahatma. - Bombay, 1953; Bose S.C. The Indian struggle 1920 - 1942. - Calcutta, 1964; Chitrol V. India. - London, 1926; Coatsman J. Years of Destiny. - London, 1932; Desai M. The story of my life. - In 3 Vs. - Delhi, 1978 - 1979; Dwarkadas K. India's fight for freedom. - Bombay, 1966; Jayakar M.R. The story of my life. - In 2 Vs. - Bombay, 1958 - 1959; Krishnadas N. Seven months with Mahatma Gandhi. - In 2 Vs. - Calcutta, 1928; Montagu E. An Indian diary. - London, 1930; Morley J. Recollection. - In 2 Vs. - London, 1924; Nehru J. Towards freedom. - New York, 1941; O'Dwyer M. India as I knew it. - London, 1925; Prasad R. At the feet of Mahatma Gandhi. - New York, 1955; Roy M.N. Memoirs. - Bombay, 1964; Slade M. The spirit of pilgrimage. - New York, 1960; Trevaskis H.K. The end of an era. Memories of the British Raj in India: 1905 - 1928. - Shorchemby-Sea, 1973; Wavell A. The Viceroy's journal. - London, 1973; Yashpal. Yashpal looks back. - New Delhi, 1981.

мов їх лідерів, наводять витяги з архівів, преси, офіційних звітів, різних збірників. Матеріал в основному подається таким чином, щоб у найвигоднішому світлі подати правління англійців у своїй головній колонії та діяльність авторів мемуарів. Тому вони потребують до себе уважного і критичного ставлення.

Таким чином, джерельна база дисертації цілком достатня для розкриття теми дослідження. Вона дає змогу охарактеризувати індійський національно-визвольний рух у міжвоєнні роки, визначити в ньому місце і роль Національного конгресу, проаналізувати його ідейні засади, програму, тактику і діяльність, всебічно висвітлити перебіг ідейно-політичної боротьби серед конгресистів в указаний період, розкрити процес формування всіх угруповань, дослідити їх програми, тактичні принципи та основні напрямки діяльності.

Наукове та практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані при читанні вузівського курсу з історії країн Азії та Африки, при підготовці спецкурсів та спецсеминарів з історії країн Південної Азії, при написанні курсових та дипломних робіт, учбових посібників, підручників, різноманітних довідників і фундаментальних робіт з історії Індії, Пакистану та Бангладеш.

Апробація роботи. Дисертація обговорена та рекомендована до захисту на засіданні кафедри нової та новітньої історії Харківського державного університету 20 жовтня 1994 р. Основні її положення та висновки обговорені на засіданні Вченої ради історичного факультету ХДУ, висвітлені у повідомленнях на семи наукових конференціях /перші, другі та треті Дриновські читання /Харків, 1988, 1991, 1994 рр./, IV Всесоюзна конференція сходознавців "Восток: прошлое и будущее народов" /Махачкала, 1991 р./, Всесоюзна наукова конференція "Актуальные проблемы социально-экономической и по-

литической истории Великобритании в новое и новейшее время" /Уфа, 1991 р./, Міжнародна наукова конференція "Тоталітаризм и антитоталітарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы" /Харків, 1993 р./, другі Астаховські читання /Харків, 1994 р./ /, в монографії, учбовому посібнику та інших публікаціях автора, застосовуються ним у викладацькій практиці.

Структура дисертації визначається змістом проблеми, метою та завданнями дослідження. Робота написана у хронологічному плані і складається із вступу, п'ятих розділів, висновків і списку джерел та літератури.

На захист винесено такі основні положення дисертації:

1. Індійський національний конгрес 20-30-х років – це своєрідна організація, яка не мала аналогів ніде в світі. Специфічність її визначалася особливим менталітетом індійців, економічними, політичними, регіональними, національними, релігійно-общинними і кастовими протиріччями в індійському суспільстві, нерівномірністю розвитку Індії, а також особливостями британської колоніальної політики. Тому ІНК не можна ототожнювати з будь-якими партіями чи організаціями Заходу і навіть Сходу, оцінювати його діяльність і все, що в ньому відбувалося, при допомозі узагальнень /повинен бути диференційований підхід стосовно кожного конкретного випадку/, з точки зору західної системи політичних цінностей, застосовувати звичні, загальнозживані терміни /прогресивний, реакційний, поміркований тощо/, які завжди будуть відносними.

2. Конгрес не був буржуазною організацією, як це твердила радянська і індійська марксистська історіографія більше семи десятиліть. Він являв собою скоріше не партію, а широкий блок різних політичних сил, що тимчасово згуртувалися навколо величної ідеї національного визволення. До цього загальноіндійського об'єднан-

ня входили представники всіх національностей, релігійних общин, каст і класів, що жили в країні.

3. Питання про ставлення ІНК до буржуазії є дискусійним. В існуючій літературі /навіть індійській/ переважають узагальнюючі оцінки, без виділення і аналізу кожної конкретної ситуації, здебільшого ігнорується вплив на конгресистську політику щодо національної буржуазії програмних вимог угруповань, що діяли в Конгресі в той чи інший час. До того ж автори досить часто забувають, що політику ІНК визначав М.К.Ганді, який засуджував європейську цивілізацію і велику машину індустрію, закликав повернутися до прялки і відродити древні національні традиції, в першу чергу кустарну промисловість. Аналізуючи взаємини конгресистів і буржуазії, більшість дослідників дають узагальнюючі оцінки, не виділяючи різні прошарки індійських промисловців, які неоднаково відносилися до Конгресу і очолюваного ним руху за незалежність.

4. ІНК не був індуською общинною організацією, як вважають деякі пакистанські автори. В його діяльності активну участь брали представники всіх общин Індії, хоча в кількісному відношенні переважали індуси – найбільша індійська община. Що ж до тверджень, що конгресистське керівництво проводило проіндуську політику, то треба оцінювати її не взагалі, а аналізувати кожний випадок окремо.

5. Незважаючи на екстремізм деяких лідерів, Конгрес в цілому був поміркованою організацією, яка в колоніальний період ніколи не вдавалася до насильства чи якихось антигуманних акцій.

6. Головні причини гострої ідейно-політичної боротьби в ІНК і утворення угруповань: розмаїтість складу Конгресу, зумовлена специфікою індійського суспільства, звідси розбіжність інтересів різних загонів конгресистів у визвольній боротьбі, відмінність ідейних позицій лідерів організації, амбіційність, кар'єризм, безприн-

циністі окремих діячів, часто їх взаємна неприязнь, невдачі анти-британських кампаній, небажання або скоріше нездатність керівництва партії виробити програму, яка б згуртувала її членів, характерні особливості англійської колоніальної політики в Індії.

7. Всі угруповання в Конгресі /за винятком комуністів у другій половині 30-х років/ у своїх теоретичних настановах і практичній діяльності не виходили за межі гандистської ідеології. Різниця між ними полягала тільки в різній її інтерпретації: помірковані і праві діячі намагалися обмежити радикальні тенденції комплексного гандистського вчення, а ліві, очолювані Дж.Неру, навпаки, акцентували увагу саме на них, критикуючи в ньому все те, що їм було не до вподоби. В цьому полягала своєрідність суперечностей в ІІ

8. Традиційний поділ конгресистів на праве і ліве крило /кінець 20-х-30-і роки/, який домінує в індологічній літературі, досить таки відносний, особливо, коли мова йде про аналогічні терміни стосовно європейських реалій. Ажте обидва ці напрямки в міжвоєнні роки так і не вийшли за межі гандизму і його поміркованості, незважаючи на намагання деяких рішуче настроєних діячів. Тому помірковані члени ІНК, яких умовно називають правими, не мають нічого спільного з правими течіями на Заході, а лівих конгресистів, очолюваних Дж.Неру, аж ніяк не можна ототожнювати з тими лівими в європейському політичному житті, діяльність яких часто асоціюється з екстремізмом, тоталітаризмом тощо, а в очах громадськості вони /і вже навіть сам термін/ набули негативного відтінку.

9. Радянська і індійська марксистська література перебільшувала участь комуністів у визвольній боротьбі і вплив на неї. КІП, яке в другій половині 30-х років входило в Конгрес, не могла грати в ньому суттєвої ролі, тому що нараховувала всього декілька сотень членів, тоді як конгресистів ще в 1921 р. було 10 млн."

Вплив Комінтерну на індійський визвольний рух з ідеологічних та політичних міркувань теж значно перебільшувався.

10. Гандизм, як головна доктрина ІНК і всього визвольного руху, не був буржуазною ідеологією, а М.К.Ганді – не виразник інтересів буржуазії, як вважали в свій час радянські та деякі близькі їм індійські автори. М.К.Ганді виступав як загальнонаціональний лідер руху, спрямованого на завоювання незалежності, а гандизм став ідеологією народних мас, у більшості селян, в значній мірі відображаючи їх антиколоніальні настрої та мрії про краще майбутнє. Про це яскраво свідчать його політичний ідеал – звільнення від іноземного гніту, соціальний ідеал – сарвадайя, тобто суспільство загального благополуччя, а також метод його досягнення – ненасильницька боротьба. Гандістські ідеї мали великий вплив серед простих людей, що в 20-30-і роки забезпечувало Конгресу їх постійну підтримку.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, визначені хронологічні і територіальні рамки дослідження, дається характеристика стану наукової розробки теми, визначається мета і завдання роботи, її наукова новизна та практичне значення, розглядається методологічна та джерельна база дисертації, формулюються основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі – "Боротьба в Конгресі з питань тактики національно-визвольного руху /1922 – 1926 рр./" дається загальна характеристика економічного та політичного становища Індії на початку 20-х років XX ст., аналізується визвольний рух та роль в ньому ІНК, всебічно висвітлюється ідейно-політична боротьба в лавах конгресистів у період спаду масового руху /1922 – 1926 рр./.

У дисертації зазначається, що Індія, яка була британською коло-

нією, на початку 20-х років XX ст. залишалася відсталою аграрною країною. Основою її економіки становило сільське господарство, в якому зберігалися сильні феодалні пережитки. В промисловості переважали легкі галузі. Колонізатори всіляко перешкоджали розвитку національної індустрії, намагаючись повністю підпорядкувати її своєму впливові. Тяжкий їхній гніт породжував непримиренні протиріччя між народами Індостану та іноземним пануванням. Внаслідок цього у визвольній боротьбі активну участь брали представники всіх національностей, релігійних общин, каст і класів індійського суспільства.

Очолювала її найбільша і найвпливовіша партія – Індійський національний конгрес /ІНК/. Створений ще в 1885 р., Конгрес під час піднесення масового руху в 1919 – 1922 рр. перетворився на блок різних політичних сил, що об'єдналися навколо величної ідеї звільнення батьківщини від чужоземців. Керівником і головним ідеологом організації став тоді М.К.Ганді – найвизначніший політичний і громадський діяч Індії XX ст. За його пропозицією ІНК проголосив своєю метою, а також метою очолюваного ним руху неспівробітництва досягнення свараджу /самоуправління/, під яким розумівся статус домініону, а методом дії – виключно ненасильницьку боротьбу.

Однак, незважаючи на заклики конгресистів, патріоти під час проведення кампанії неспівробітництва досить часто вдавалися до насильства. 4 лютого 1922 р. відбулися трагічні події в с.Чаурі-Чаура /поблизу міста Горахпур/, коли розгнівана безчинствами поліції, юрба спалила поліцейську дільницю разом з поліцейськими. За вимогою М.К.Ганді, який боявся переростання руху неспівробітництва за рамки ненасильства і не хотів вдаватися до антигуманних дій, Робочий комітет ІНК, що був вищим виконавчим органом партії, на своєму заході в Бардолі 11 – 12 лютого 1922 р. прийняв резолюцію, в якій конгресистам рекомендувалося відмовитися від активної боротьби з

колонізаторами до тих пір, доки народні маси не засвоють принципів ненасильства. Готуючи їх до цього, члени ІНК повинні були втілювати в життя т.з. конструктивну програму М.К.Ганді, яка передбачала пропаганду в країні ручного прядіння і ткацтва, боротьбу з різними вадами індійського суспільства, в першу чергу з недоторканістю.

Автор звертає увагу на те, що прийняття Бардольської резолюції поклало початок спаду масового руху. Конгрес, більшість якого була незадоволена припиненням кампанії неспівробітництва, вступив у епоху глибокої кризи. Із 10 млн. членів у ньому залишилося всього декілька сотень тисяч. М.К.Ганді піддавався критиці з усіх боків, віра в його методи боротьби сильно похитнулася. Серед конгресистів, які розділилися на два угруповання, виникли глибокі суперечності з питання про дальші форми і методи боротьби за сварадж. Угруповання т.з. противників змін, очолюване Ч.Раджагопалачарієм, виступило проти будь-яких змін в тактичному курсі партії, вимагаючи тільки втілювати в життя конструктивну програму. Пояснювалося це необхідністю копінткої роботи серед населення міст і сіл з метою підготовки його до майбутніх антиколоніальних виступів на основі ненасильства. Угруповання т.з. прихильників змін, лідерами якого були Ч.Р.Дас і М.Неру, пропонувало розширити сферу діяльності ІНК, не обмежувчись лише пропагандою прядіння і ткацтва та боротьбою з недоторканістю. Зокрема, вони висунули головним пунктом своєї програми участь у роботі законодавчих органів і органів місцевого самоуправління та використання їх в інтересах визвольного руху і на благо народу. На думку Ч.Р.Даса, патріоти, перемігши на виборах до легіслатур, без боротьби могли отримати очікуваний сварадж, адже важелі управління величезною країною переходили до них або їх ставлеників. Якщо цьому щось завадить, то конгресисти зобов'язувалися боротися в легіслатурах з іноземною владою всіма можливими засобами, бойкотуючи її заходи.

У дисертації показано, як поступово, з поглибленням кризи визвольного руху, посилювалася ідейно-політична боротьба серед конгресистів, детально висвітлюється її перебіг. Потерпівши поразку на сесії в Тайя /грудень 1922 р./, прихильники змін утворили всередині ІНК свараджистську партію /березень 1923 р./. Вона проголосила своєю метою досягнення свараджу законними і мирними засобами, поєднуючи активну парламентську діяльність в законодавчих органах з роботою серед мас. Ліве її крило, зв'язане з революціонерами Бенгалу, виступало за повну незалежність і навіть допускало відмову від ненасильства в її досягненні. Однак переважна більшість свараджистів засуджувала подібні погляди. Аналізуючи боротьбу угруповань на сесіях в Делі, Коканаді і Белгаумі /1923 - 1924 рр./, автор робить висновки, що свараджистська партія, програма якої виявилася для конгресистів більш привабливою, досягла значних успіхів у боротьбі з противниками змін, які поступово втрачали свій вплив у Конгресі. Внаслідок цього свараджисти, яких підтримав звільнений із тюрми М.К.Ганді, наприкінці 1925 р. стали провідною силою в ІНК, здобувши право представляти партію в центральній і місцевих легіслатурах. Противники змін під керівництвом М.К.Ганді зосередили всю свою увагу на конструктивній програмі. М.К.Ганді навіть оголосив про відхід від активної політичної діяльності і передачу всієї влади над Конгресом в руки свараджистських лідерів.

Незважаючи на перехід ІНК до рук свараджистів, внутрішньопартійна боротьба в ньому не припинилася. Навпаки, у 1926 р. вона загострилася, але з питання політики представників ІНК, тобто свараджистів, у законодавчих органах. Противники змін наполягали на обструкції всіх заходів колоніальних властей. М.Неру, який після смерті Ч.Р.Даса очолив свараджистську партію, теж заявляв про необхідність конфронтації з ними. Проте досить впливове і численне угру-

повання т.з. респонсивістів на чолі з М.Р.Джайахаром і Н.Ч.Келкаром вимагало співробітництва з колонізаторами і отримання від них вигідних посад у державному апараті. Керівництво свараджистської партії, боячись, що діяльність респонсивістів повністю дискредитує ІНК в очах індійської громадськості, спочатку прийняло рішення залишити легіслатури, а потім заключило угоду з противниками змін про повернення їх до керівництва Конгресом для спільної боротьби проти респонсивістів і лівих свараджистів, що активізували свою діяльність. Внаслідок цього сесія в Гаухаті /грудень 1926 р./ ухвалила резолюції, в яких засуджувалася не тільки політика респонсивістів, а й діяльність лівих свараджистів, що пропагували ідеї боротьби за повну незалежність Індії. У дисертації робиться висновок, що в Гаухаті відновилося єдність конгресистського керівництва: свараджистська партія фактично перестала існувати, хоча формально й не була розпущена, противники змін і свараджисти утворили гандистсько-свараджистський блок, який повернувся до політики неспівробітництва в її первісному гандистському варіанті.

У другому розділі - "Боротьба в Індійському національному конгресі з питання про національну мету /1927 - 1929 рр./" дається характеристика становили в ІНК напередодні і під час нового піднесення національно-визвольного руху, показується процес формування в ньому лівонаціоналістичного крила, аналізуються рішення керівних органів партії і сесій у Мадрасі, Калькутті та Лахорі, всебічно висвітлюються суперечності в лавах конгресистів із програмних питань.

Аналізуючи становище в Індії і Конгресі після сесії в Гаухаті, автор зазначає, що у 1927 р. спостерігалася деяке похвалення масового руху, а з 1928 р. почалося його нове піднесення. Однак гандистсько-свараджистський блок, куди входили в основному помірковані і праві діячі, дуже повільно реагував на ці нові віяння. Конг-

ресистам знову, як і в 1919 – 1922 рр., пропонувалися статус домініону, ненасильство і конструктивна програма, що задовольняло далеко не всіх. Ліві свараджисти стають осередком, навколо якого згуртувалися всі ті, хто вимагав від конгресистського керівництва модифікації політичного курсу партії. Поступово утворюється надзвичайно строката радикальна течія в ІНК, яка отримала назву лівонаціоналістичного або лівого крила. Організаційно воно так ніколи і не сформувалося, а діяльність його мала суперечливий, неоднозначний характер. Традиційно вважається, що з 1927 р. лівих конгресистів очолювали Дж.Неру і С.Ч.Бос, хоча їх ніхто ні на якій посади не обирав, адже не існувало організації, лідерами якої вони могли б стати. Спочатку у них не було й програмних документів, а тільки популярне гасло організації має на боротьбу за повну незалежність Індії. Але в листопаді 1928 р. Всеіндійська ліга незалежності, яка згуртувала навколо себе частину лівих конгресистів, прийняла розроблену Дж.Неру політичну й соціально-економічну програми, що передбачали досягнення незалежності і проведення радикальних реформ.

Детально висвітлюючи діяльність лівого крила ІНК і його лідерів, автор головну увагу звертає на перипетії гострої ідейно-політичної боротьби, що розгорнулася в Конгресі між прихильниками статусу домініону і повної незалежності, починаючи з травня 1927 р., коли з тюрми вийшов С.Ч.Бос, який відразу ж взяв у ній активну участь і став одним із головних опонентів М.К.Ганді. При цьому зазначається, що табір прихильників статусу домініону, який в індологічній літературі називають правим крилом, не можна оцінювати однозначно негативно, як це роблять деякі автори. Адже в більшості це були ветерани визвольного руху, прагматики, які чудово розуміли, що за тих обставин Індія могла розраховувати максимум на стримання обмеженого статусу домініону. Не випадково, що їм

в Конгресі протистояла в основному недосвідчена молодь, яка щойно вступила в партію /таких в ній у той час було більше половини членів/. Вона виявляла нетерпіння, бажаючи якомога швидше побачити свою батьківщину вільною і незалежною.

У дисертації відзначається, що радикальні ідеї Дж.Неру і С.Ч.Боса, які розгорнули надзвичайно активну пропагандистську діяльність, знайшли багато прихильників не тільки серед рішуче настроєних молодіжних елементів у Конгресі, а й поза ним: серед інтелігенції, робітників і селян. Значний вплив лівонаціоналістичного крила показала вже Мадраська сесія ІНК /грудень 1927 р./. Після довгих дискусій переважною більшістю голосів вона прийняла запропоновану Дж.Неру резолюцію, яка визначала метою партії повну незалежність Індії. Правим коштувало великих зусиль переконати делегатів сесії не вносити необхідних змін у конститутцію /програму/ Конгресу: його метою, як і раніше, залишався сварадж. Проте на сесії в Калькутті /грудень 1928 р./, де розгорілася настільки напружена боротьба між прихильниками незалежності і статусу домініону, що "Таймс" навіть пророкувала розкол ІНК, досвідчене керівництво партії зуміло повести делегатів за собою, вміло використовуючи величезний авторитет М.К.Ганді і недосвідченість лівих. Поправка С.Ч.Боса з вимогою негайно розпочати боротьбу за повну незалежність, запропонована ним до головної резолюції, була відхилена 1350 голосами проти 973. Все ж таки головна резолюція містила застереження: якщо до 31 грудня 1929 р. Індії не буде даровано сварадж, Конгрес вважатиме доцільним розпочати кампанію громадянської непокори для його досягнення. Оскільки колонізатори відмовилися надати Індії жаданий сварадж, то сесія в Лахорі /грудень 1929 р./, президентом якої було обрано Дж.Неру, прийняла запропоновану ним резолюцію про те, що індійський сварадж може тлумачитися тільки як повна незалежність, і ухва-

лила організувати масову боротьбу за визволення Індії від іноземців. У ст.І конституції ІНК з цього часу було записано, що його мета — повна незалежність. Лахорська сесія закінчилася 31 грудня 1929 р. піднесенням національного прапора. Конгрес встановив щорічне святкування Дня індійської незалежності — 26 січня. Роблячи висновки, що історична Лахорська сесія стала поворотним пунктом в історії індійського визвольного руху, автор підкреслює, що вона не поклала край суперечностям у Конгресі, які й надалі залишалися одним із найважливіших чинників індійського політичного життя.

У третьому розділі — "Індійський національний конгрес у період нового піднесення національно-визвольного руху /1930 — 1934 рр./" детально висвітлюється перебіг першої та другої кампаній громадянської непокори, всебічно досліджується фракційна боротьба в ІНК під час масового руху та після його припинення.

Виконуючи рішення Лахорської сесії, ІНК на початку 1930 р. розпочав ненасильницьку кампанію громадянської непокори для досягнення незалежності. Масовий рух, що охопив всю Індію, знову, як і в 1919 — 1922 рр., очолив М.К.Ганді. Розпочавшись із порушення соляної монополії колоніального уряду, він набув потім яскраво виражену антибританську спрямованість. Проводилися харати і маніфестації під патріотичними гаслами, пікетувалися крамниці, які продавали англійські товари, бойкотувалися всі державні установи, служби й навчальні заклади, не сплачувалися податки. У Читтагонзі, Пешаварі і Шолапурі, незважаючи на протидію конгресистів, спалахнули повстання, жорстоко придушені колонізаторами. Боячись втратити свою найбільшу колонію, британські правлячі кола 5 березня 1931 р. змушені були укласти з М.К.Ганді компромісну угоду, яка ввійшла в історію під назвою Делійський пакт. Голова ІНК припинив громадянську непокору, а англійці взяли на себе різні зобов'язання і обі-

цянки. Незалежності або навіть статусу домініону Індія не отримала, що викликало глибоке незадоволення конгресистів і черговий спалах суперечностей між ними. Аналізуючи їх, автор висловлює припущення, що не тільки постійні порушення англійцями умов Делійського пакту, а в першу чергу різке загострення ідейно-політичної боротьби в ІНК і утворення в ньому нового угруповання — Біхарської конгресо-соціалістичної партії змусили М.К.Ганді у січні 1932 р. розпочати другу кампанію громадянської непокори. Однак, на відміну від першої, вона не набула великого розмаху. Спочатку проводилася індивідуальна непокора членів ІНК, а з літа 1932 р. із-за різкого зниження їх активності і посилення репресій властей М.К.Ганді зосередив основну увагу на боротьбі проти недоторканості і на врегулюванні міжобщи́нних суперечностей, хоча формально громадянська непокора продовжувалася до травня 1934 р.

Аналізуючи становище, що склалося в Конгресі після чергової зміни його політичного курсу, автор констатує, що в партії панували занепадницькі настрої, пригніченість і розгубленість. Конгресисти, яким вдалося уникнути в'язниці, розділилися на окремі фракції, між якими точилася гостра боротьба з питання про дальші форми і методи боротьби за незалежність. Помірковані діячі вимагали остаточного припинення будь-якого масового руху, легалізації ІНК та переходу до конституційних форм діяльності. Ліве крило висунуло ідею радикальної реорганізації партії та прийняття нею нової програми. На конференції в Делі 31 березня 1934 р. його представники виявилися в меншості і переважною більшістю голосів приймається рішення про відновлення свараджистської партії, щоб знову зосередити всю увагу конгресистів на діяльності всередині легіслатур. Громадянська непокора повністю і остаточно відмінялася з 20 травня 1934 р. Колоніальна адміністрація, в свою чергу, з 12 червня 1934 р. легалізувала

ІНК. Всі спроби представників лівого крила хоч в якійсь формі зберегти масовий рух зазнали невдачі. Робочий комітет крім парламентської діяльності рекомендував конгресистам займатися ще поширенням прядіння й ткацтва, боротися за ліквідацію недоторканості, сприяти досягненню міжобщинної єдності, пропагувати тверезість, розвивати національну освіту, кустарні промисли тощо.

У четвертому розділі - "Боротьба лівого крила за радикалізацію політичного курсу партії /1934 - 1936 рр./" характеризується станом вище в Конгресі після Делійської конференції, розглядається процес формування конгресо-соціалістичної партії та основні напрями її діяльності, всебічно висвітлюється ідейно-політична боротьба серед конгресистів після прийняття нового закону про управління Індією.

Автор відзначає, що після Делійської конференції ІНК, як і в 1922 р., вступив у смугу глибокої кризи. Знову чисельність його членів неухильно скорочувалася. В партії відбувалася настільки інтенсивна поляризація сил, що виникла загроза її розпаду. В серпні 1934 р. праві діячі, які перебували на позиціях індуського комунізму, вийшли зі складу керівних конгресистських органів і утворили т.з. Націоналістичну партію. Вона проголосила своєю метою боротьбу за задоволення особливих прав індусів у новому проекті конституції Індії, який розробляли британські правлячі кола. ІНК в цей час полишив і М.К.Ганді, відмовившись бути навіть його рядовим членом. В свою чергу частина лівих конгресистів у жовтні 1934 р. утворила загальноіндійську Конгресо-соціалістичну партію /КСП/, яка проголосила своєю метою досягнення повної незалежності Індії та побудову демократичної держави. КСП, залишаючись у Конгресі, мала намір залучити більшість його членів на свій бік і домогтися прийняття нею своєї програми. Але з огляду на об'єктивні і суб'єктивні причини реалізувати його конгресо-соціалістам не вдалося. Аналізуючи прог-

раму і діяльність КСР, автор звертає увагу на неоднорідність цього угруповання, що зумовило гостру боротьбу серед його членів.

Кризові явища, що спостерігалися в ІНК, не минули уваги англійських властей, які все менше рахувалися з провідною індійською політичною організацією. 2 липня 1935 р. обидві палати британського парламенту ухвалили новий закон про управління Індією, ігноруючи позицію ІНК і інших індійських партій, що раніше висловилися проти нього повністю або частково. У законі підкреслювалося, що Індія залишається у підданстві англійського короля. Засудивши в цілому закон 1935 р., помірковані і праві діячі намагалися все ж використати надані їм можливості для активізації і розширення парламентської діяльності ІНК, але зустріли активну протидію лівих сил. Як результат, кінець 1935 р. і початок 1936 р. позначалися різким загостренням внутрішньопартійної боротьби, в якій перемогу здобуло ліве крило. У лютому 1936 р. президентом партії було обрано Дж.Неру — найавторитетнішого на той час лідера серед конгресистів. Проте праві, втративши посаду президента, не втратили свого впливу. Вони залишалися могутньою політичною силою в центрі і провінціях, чисельно переважаючи у більшості місцевих організацій, що давало їм змогу і при Дж.Неру активно впливати на політичний курс ІНК. Так, сесія в Лакхнау /квітень 1936 р./ після напружених дискусій відхилила більшість резолюцій, висунутих Дж.Неру та його прихильниками, в тому числі й пропозицію про вироблення Конгресом нової програми і про колективне призначення до нього масових організацій трудящих. Замість цього була прийнята резолюція представників правого крила про участь конгресистів у виборах до провінційних легіслатур. Домігшись успіху у Лакхнау, праві повели боротьбу за повернення керівних посад у Конгресі, всіляко перешкоджаючи Дж.Неру проводити намічені ним перетворення в партії. Однак на черговій її сесії у

Файзпурі /грудень 1936 р./ Дж.Неру вдруге став президентом ІНК і, незважаючи на опір правих у Робочому комітеті й інших керівних органах партії, зумів зробити дуже багато для повернення Конгресу впливу у народі і утвердження його як провідної політичної сили Індії.

У п'ятому розділі - "Політичний курс ІНК і внутрішньопартійні суперечності напередодні другої світової війни /1937 - 1939 рр./" розглядаються провінційні вибори 1937 р., утворення і діяльність конгресистських урядів, аналізується діяльність С.Ч.Боса на посаді президента ІНК, всебічно висвітлюється політика всіх угруповань конгресистів і боротьба між ними напередодні другої світової війни.

У лютому 1937 р. відбулися вибори до місцевих легіслатур, під час яких ІНК здобув переконливу перемогу в семи провінціях із одинадцяти. Цей успіх посилив суперечності в лавах конгресистів, оскільки серед них виникли гострі розбіжності з питання про функції представників партії в законодавчих органах. Праві виступили за прийняття від властей міністерських посад і утворення в семи провінціях конгресистських урядів. Ліві, очолювані Дж.Неру, заперечували їм, вимагаючи відмови від міністерських посад і прийняття конгресистськими депутатами в легіслатурах рішення про скликання установчих зборів для розробки ними конституції незалежної Індії. На засіданні ВІККУ в Делі /березень 1937 р./ перемогли прихильники прийняття міністерських посад. На знак протесту Дж.Неру відмовився втретє балотуватися на вищу партійну посаду. Аналізуючи діяльність провінційних урядів, утворених конгресистами, автор зазначає, що вони не виконали більшості своїх передвиборних обіцянок. Це викликало велике невдоволення конгресистів і народу, на хвилі якого президентом ІНК у січні 1938 р. обирається С.Ч.Бос, представник лівого крила, який виступив за відродження масового руху.

Обрання С.Ч.Боса головою партії, його заклики до рішучих дій за визволення батьківщини від іноземного гноблення різко загострили ідейно-політичну боротьбу в ІНК. Вона досягла своєї кульмінації в липні 1938 р., коли праві висунули ідею укладання чергової закулісної угоди з колонізаторами, маючи намір отримати від них обіцяні поступки у політичній та економічній сферах. С.Ч.Бос, підтриманий більшістю лівих, запропонував пред'явити англійському уряду ультиматум про надання Індії повної незалежності і розпочати кампанію громадянської непокори у разі відмови задовольнити його. Побожуючись прийняття Конгресом т.з. "Плану дій", висунутого С.Ч.Босом, праві рішуче виступили проти висунення його кандидатури ще на один президентський строк. Тим самим дискусія про особистість президента, що розгорнулася серед конгресистів наприкінці 1938 – на початку 1939 рр., набула принципового значення. Всі спроби правого крила залучити більшість конгресистів на свій бік не мали успіху. Під час виборів 29 січня 1939 р. переміг С.Ч.Бос, випередивши свого суперника Б.П.Сітарамая на 205 голосів. Однак на сесії в Тріпурі /березень 1939 р./ помірковані і праві діячі розпочали рішучий наступ, намагаючись обмежити політичну діяльність С.Ч.Боса і його прихильників. Кориستуючись тим, що ліве крило у вирішальний момент виявилось розколотим, вони домоглися прийняття резолюції Г.В.Панта, яка позбавляла президента мати необхідну більшість у керівних органах ІНК. Це призвело до різкого зміщення у співвідношенні внутрішньопартійних сил, що й проявилось на засіданні ВІККУ в Калькутті /30 квітня 1939 р./, де С.Ч.Бос змушений був відмовитися від посади президента. 3 травня 1939 р. він оголосив про утворення в ІНК ще одного лівого угруповання – "Форвард блоку", метою якого проголошувалася боротьба з консерваторами в Конгресі і перетворення його в орган єдиного антиколоніального фронту з метою розгортання масової боротьби за

незалежність. Аналізуючи діяльність "Форвард блоку" та його керівника, автор робить висновок, що С.Ч.Бос, висувуючи популістські гасла, так і не зміг сформулювати чітку ідейно-політичну платформу, яка могла б стати основою консолідації лівих угруповань. Тому всі його спроби досягти єдності їх дій в рамках утвореного в червні 1939 р. Лівого консолідаційного комітету закінчилися невдачею. Внаслідок цього в ІНК у черговий раз переважали помірковані і праві дії, які реалістично оцінюючи становили, що оклалося в визвольному русі, віддавали перевагу конституційним формам досягнення незалежності. Ліве крило, яке весь час робило спроби реанімувати масовий рух, хоч і користувалося значною підтримкою конгресистів у період 1936 - 1939 рр., на початку другої світової війни зазнало поразки й було усунуте від влади. Проте на цьому ідейно-політична боротьба в ІНК не закінчилася, а з початком війни ще більше загострилася, відкривши новий розділ у конгресистській історії.

У висновках дисертації підведені підсумки дослідження і пропонується загальні рекомендації. Зокрема, звертається увага на необхідність дослідження індологічною наукою з нових позицій таких актуальних питань: ідейно-політична боротьба серед конгресистів окремих провінцій; боротьба в ІНК між противниками і прихильниками насильницьких форм боротьби; взаємовідносини Конгресу і угруповань, що в ньому діяли, з британськими і європейськими партіями; ставлення різних угруповань конгресистів до М.К.Ганді і навпаки; гандизм, як головна доктрина ІНК і національно-визвольного руху народів Індії; конструктивна програма М.К.Ганді, її місце і роль у визвольній боротьбі; ставлення конгресистів до робітників, селян, буржуазії; ІНК і Комінтерн; конгресисти і комуністи; Конгрес і Мусульманська ліга; Конгрес і Хінду Махасабха; ІНК і Федерація лібералів; Конгрес і національні революціонери.

Основний зміст дисертації викладений автором у таких публікаціях:

1. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі в 20-і роки ХХ ст. - Харків, 1988. - Деп. ІНІСН АН СРСР, № 33102 від 18.03.1988. - 10 друк. арк. /Рос. мовою/.
2. Боротьба течій в Індійському національному конгресі з питань тактики /1922 - 1923 рр./ // Питання нової і новітньої історії. - Харків, 1977. - Вип. 23. - 0,5 друк. арк.
3. Боротьба течій в Індійському національному конгресі на сесії в Гаїя /1922 р./ // Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1978. - № 167. - 0,5 друк. арк.
4. Утворення і діяльність Воеіндійської ліги незалежності // Питання нової і новітньої історії. - Харків, 1978. - Вип. 24. - 0,5 друк. арк.
5. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі на сесії в Гаїя /1922 р./ // Економіка і історія країн Південної і Південно-Східної Азії. - М., 1978. - І друк. арк. /Рос.мовою/.
6. Індійський національний конгрес і профспілки /20-ті роки ХХ ст./ // Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1979. - № 182. - 0,5 друк. арк.
7. Утворення і діяльність партії сьвараджистів // Питання нової і новітньої історії. - Харків, 1979. - Вип. 25. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.
8. Індійський національний конгрес і селянський рух /20-і роки ХХ ст./ // Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1980. - № 201. - 0,5 друк. арк.
9. Індійська історіографія про утворення і діяльність сьвараджистської партії // Питання нової і новітньої історії. - К., 1980. - Вип. 26. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.
10. Індійський національний конгрес і боротьба народу за незалеж-

ність /1918 - 1920/ // Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1981. - № 214. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.

11. Індійська історіографія національно-визвольного руху 1918 - 1922 рр. в Індії // Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1983. - № 238. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.

12. Індійська буржуазна історіографія про боротьбу Індійського національного конгресу за незалежність країни в 1917 - 1947 рр. // Питання нової і новітньої історії. - К., 1984. - Вип. 30. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.

13. Індійська буржуазна історіографія про роль М.К.Ганда в національно-визвольному русі // Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1985. - № 268. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.

14. Індійська буржуазна історіографія про колоніальну політику Англії в Індії /1917 - 1947 рр./ // Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1986. - № 296. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.

15. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі з соціальних і економічних питань /20 - 30-і роки ХХ ст./ // Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1988. - № 316. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.

16. Індійський національний конгрес і халіфатистський рух // Питання нової і новітньої історії. - К., 1988. - Вип. 34. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/ у співавт./.

17. Національно-визвольний рух індійського народу 20. - 40-х рр. у висвітленні радянської і болгарської періодичної преси // Дриновські читання, присвячені 150-річчю з дня народження Марина Дринова: Тези доп. та повід. обласн. наук. - практ. конф. - Харків, 1988. - 0,2 друк. арк. /Рос. мовою/.

18. Деякі найважливіші джерела з історії внутрішньопартійної боротьби в Індійському національному конгресі в 20 - 30-і рр. -

// Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1989. - № 343. - 0,5 друк. арк.
/Рос. мовою/.

19. Відображення внутрішньопартійної боротьби в Індійському національному конгресі на сторінках болгарської періодичної преси // Болгаристика в системі суспільних наук: досвід, уроки, перспективи: Тези доп. та повід. Другої Всесоюзної конф. по болгаристиці. - Харків, 1991. - 0,2 друк. арк. /Рос. мовою/.

20. Деякі актуальні питання історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі /20 - 30-і роки XX ст./ // Схід: минуле і майбутнє народів. IV Всесоюзна конф. сходознавців: Тези доп. та повід. - Махачкала, 1991. - Т.2. - 0,2 друк. арк. /Рос. мовою/.

21. Висвітлення британської колоніальної політики в Індії 20 - 40-х років XX ст. у індійській історіографії // Актуальні проблеми соціально-економічної та політичної історії Великобританії в новий і новітній час: Тези наук. конф. - Уфа, 1991. - Ч.І. - 0,2 друк. арк. /Рос. мовою/.

22. Індійський національний конгрес під час кампанії громадянської непокори 1930 - 1931 рр. // Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1992. - № 362. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.

23. Політичний курс Індійського національного конгресу і внутрішньопартійні суперечності в 1931 - 1936 рр. // Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1992. - № 363. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.

24. Внутрішньопартійна боротьба в Індійському національному конгресі напередодні другої світової війни /1936 - 1939/ // Вісн. Харків. ун-ту. - Харків, 1993. - № 374. - 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.

25. Преса Індії як джерело з історії Індійського національного конгресу 20 - 30-х рр. XX ст. // Мат. і тези наук. конф., присвяченої 30-річчю каф. історіографії, джерелознавства та археології ХДУ. - Харків, 1994. - 0,2 друк. арк. /Рос. мовою/ /у співавт./.

Чувпило А.А. Идеино-политическая борьба в Индийском национальном конгрессе /20 - 30-е гг. XX в./.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.03 - всеобщая история. Харьковский государственный университет, Харьков, 1995.

Защищается диссертация, основные положения которой изложены в 25 научных работах. В ней впервые в индологической литературе всесторонне исследована история борьбы направлений в ИНК по актуальным вопросам освободительного движения, освещается процесс формирования важнейших группировок конгрессистов, анализируются их программные и тактические принципы, подробно описывается работа сессий Конгресса и его руководящих органов, раскрывается ряд важных сторон деятельности ИНК по организации массовых антибританских кампаний.

Chuvpilo A.A. The ideological and political struggle in the Indian National Congress (1920's - 30's).

A Doctor's Thesis for a Historical Sciences Degree in the specialty of 07.00.03 - World History. Kharkiv State University, Kharkiv, 1995.

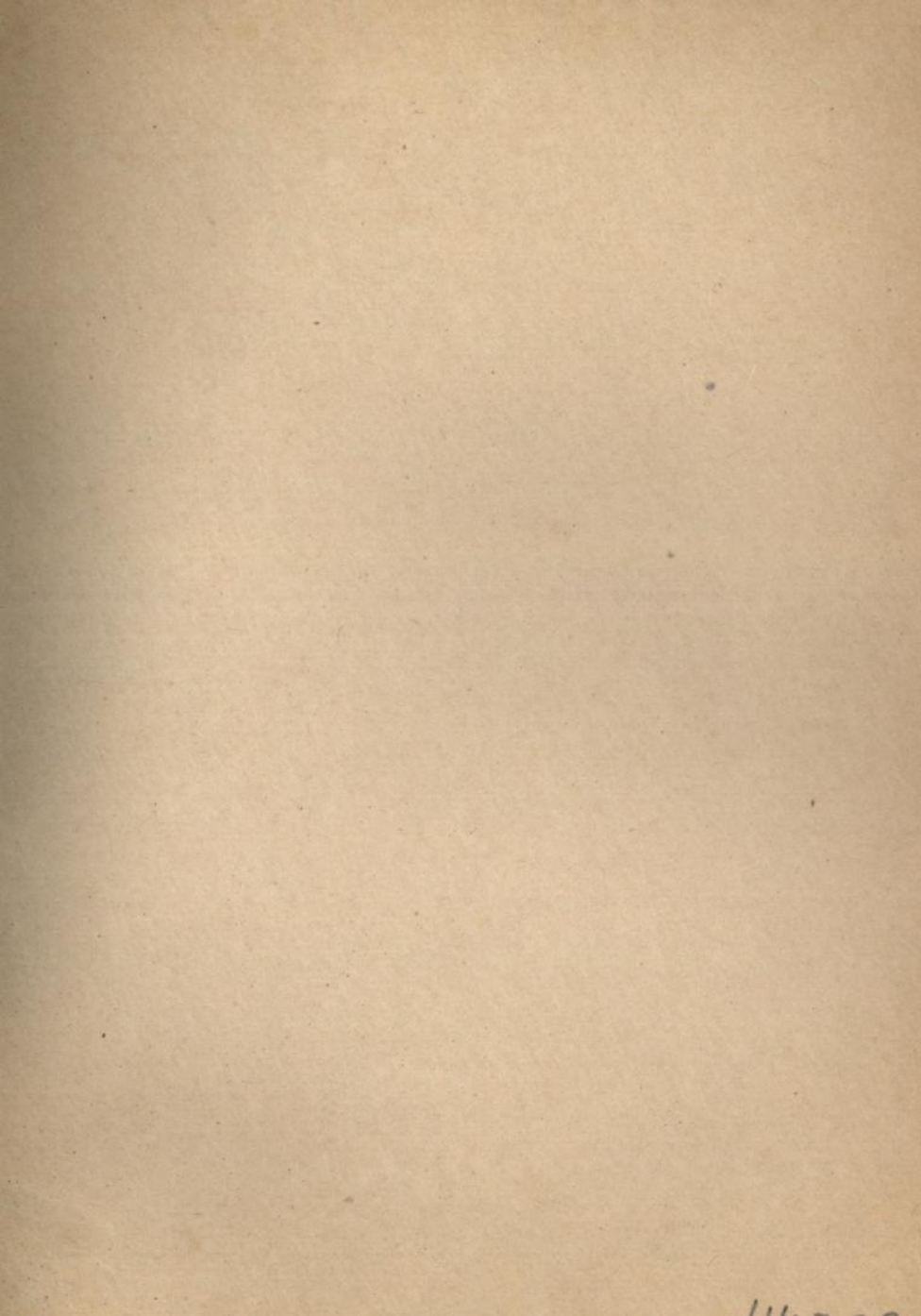
The thesis, the principal propositions of which are stated in 25 scientific works, is defended. For the first time in the Indology it gives a comprehensive study of the historical struggle trends in the INC on the actual problems of the liberation movement. It depicts the formation of the main groupings of Congressmen, it principally analyzes the program and its tactics, describes in detail Congress sessions at work and their governing bodies, and shows a number of important sides of the INC activity on the organization of mass anti-British campaigns.

Ключові слова: ІНК, угруповання, національно-визвольний рух.

Відповідальний випусковий — к.і.н., доц. Б.П.Пугач

Підп.до друку 09.03.95. Формат 60х84 1/16. Папір друк. № 2. Друк
офсетний. Умовн.-друк.арк. 2,0 Облік.-вид.арк. 2,0. Тираж 100 прим.
Зам. № 199.

Друкарня ОНТІ, м. Харків

AB 32.152